

ОҚУ—БІЛІМНІҢ ТӨТЕ НҰСҚАУЫ БИБЛИОГРАФИЯ БАСТАУЫ

Алмагүл Құрманбаева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті баспа ісі және
БАҚ дизайны кафедрасының доценті*

Академик З. Қабдолов жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған, қаншама ондаған жылдар бойы қолданыста жүрген «Сөз өнері» атты ғылыми-теориялық еңбегінде әдебиет туралы ғылымның негізгі салаларынан басқа, жанама үш тарауын атайды. Оның бірі – библиография.

«Библиография – көркем әдебиеттің өзіне және әдебиет туралы ғылымға байланысты көрсеткіштер мен анықтамалар, шолулар мен сілтемелер жиынтығы. Бұл да, көбінесе, ғылыми мақсат үшін керек. Әдебиет пен әдебиеттану тарапындағы қандай арнаулы зерттеулер болсын, оған қажет нақты материалдардың – текстер мен тексерулердің, сын мақалалар мен зерттеу еңбектерінің – бәрін библиографиялық көрсеткіштер мен анықтамалар арқылы іздеп тауып, пайдалануға болады» [1,42-43 б.б.], - дегені бар.

Демек, библиография мәдениеті мен әдебиеті, білімі мен ғылымы қанағаттанарлықтай

Автором статьи рассматриваются материалы о возрождении и формировании библиографического дела на территории бывшего СССР.

The author of article considers materials about revival and formation of bibliographic business in territory of the former USSR

деңгейге жеткен қоғамда жасалған алғы шарттың ықпалынан дүниеге келген. Енді, қазірде оған сүйенбейтін сала жоқ.

Қазақ Совет Энциклопедиясының бірінші нұсқасы айқындағандай: «Библиография ғылым мен мәдениет дамуының қорытындысын шығаруға көмектеседі, зерттеу жұмыстарына бағыт сілтейді, белгілі бір ғылыми қағидалары, саяси, философиялық және эстетикалық көзқарастарды, техникалық жетістіктерді таратуға мүмкіндік туғызады... Оның басты ерекшелігі – ғылымилығы, бұқаралығы, көп ұлттық сипаты және өз қызметінде оқушылардың барлық категориясын қамтитындығы...» [2,323-324б.б.]

«Кітап сипаттамасы» деген мағананы беретін «библиография» терминінің төркіні – Ежелгі Грекия. Оның туу, даму тарихы тікелей кітап басып шығару, яғни баспа ісімен тығыз байланысты. Өзінің даму жолында ол алғашында ұзақ жылдар бойы әдеби және ғылыми сын, рецензиялармен қоса-қабат жүрді. Кейін, келе-келе білімдер байып, әр алуан сала-салаға ыдырап, бөліне, даралана бастағанда, библиография да өз алдына бөлініп шықты.

Ғылымның осы саласының бастауы сонау ертеден, тіпті кітап басу ісі дүниеге келгенге дейінгі едәуір бұрынғы замандарда жатыр. Алғашқы библиографиялық ескерткіштер – ежелгі дүние кітапханаларының каталогтары. Оның нақ дәлелі – әйгілі Александрия кітапханасы. Сондай-ақ, Ресейде де библиография кітап басып шығарудан әлдеқайда ертеде қызмет көрсеткен. Мысалы: орыс библиографиялық шығармаларының алғы шарттары – 1073 жылы жазылған «Изборник Святослава» («Святослав жинағы»). Қолжазба күйіндегі де, басылып шыққан алғашқы кітаптардың да тізімі енген библиографиялық еңбектердің ішінде елге кең тарағаны – ХҮІІ ғасыр аяғында Сильвестр Медведев құрастырған «Оглавление книг, кто их сложил» («Кітаптарды мазмұндауды кім жасаған») деп аталған кітап.

Бұдан әрі библиографияның дамуы 1708 жылы әріп һәм баспа ісінің енуімен байланысты. Осы дәуірдегі библиографиялық басылымның тұңғыш орысша нұсқасы 1710 жылы жарық көрген бірінші «Ведомости» газетінде басылған «Реестр книгам гражданским» («Азаматтық кітаптар тізбесі») болып саналуда. Ғылым академиясы ұйымдастырылған заматта сонда ғылыми орталық мәртебесінде библиографиялық қызмет шоғырланды. М.В.Ломоносовтың басшылығы арқасында ұлы ғалымның ықпалымен жүрген Ғылым академиясының кітапханашысы А.И.Богданов Академия кітаптарының катало-

гы мен орыс кітаптарының библиографиясын осында жасаған. Ломоносов библиографияны «ғылымдар мен оқу-білімнің төте нұсқауы» деп таныған. Библиографтарды: «Мақтаулы авторларды кәдеге асқысыздарынан ажырата алатын, алдыңғысын мәңгілік есте тұтып, соңғысын ұмыт қалдыратын» «ерекше жазушылар», - деп бағалаған. «Журналистер міндеттері туралы» «ойларында» Ломоносов рефераттық және сыни библиография жасау идеясын ұсынады.

Алғашқы сыни библиографияның тәжірибесін 1755 жылы академик Г.Ф.Миллер негізін салған «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» («Қызметшілердің игілігі мен көңіл көтерісіне қажетті ай сайынғы шығармалар») деген басылым жасаған. Ломоносов, Сумароков, Херасков қатысқан бұл журнал, аты әр кезде әр түрлі аталғанмен, мазмұны, бағдары өзгерместен 10 жыл бойы жарық көріп тұрды. Өмірінің соңғы кездерінде онда басылып жатқан және жарық көрген жаңа кітаптар турасында мәліметтер үздіксіз жарияланумен болды. Журналдың 1763 жылғы беташар санында Миллер кітапқұмарларға аталмыш басылымда: «Кітаптардың мұқабасын ғана қызықтап, нашар мазмұнына алданып қалмас үшін бұдан былай қарай кітаптар турасында әділ пікірлерді үздіксіз жариялап тұрамыз» деп уәдесін де берген.

1777 жылы Н.И.Новиков «Санкт-Петербургские ученые ведомости» («Санкт-Петербург ғылыми ведомостері») аталған сыни-библиографиялық журнал шығара бастады. ХҮІІІ ғасырдың соңғы онжылдықтарында Н.И.Новиковтың кең құлаш жайған баспагерлік және ағартушылық қызметі арқасында орыс библиографиясы өресі биіктен, үлкен табыстарға қол жеткізді. Мұндай дәреже биігінен көрінуге, әсіресе, Н.И.Новиковтың өзінің 1772 жылы жарық көрген «Опыт исторического словаря о российских писателях» («Орыс жазушылары хақындағы тарихи сөздік тәжірибесі») деген еңбегі едәуір қозғаушы күш болғаны аян. Сөздікке орыс әдебиеті мен ғылымының Нестордан бастап, Новиковтың замандастарына дейінгі авторлар турасындағы мәліметтер енген.

ХҮІІІ ғасырдың 70-ші жылдарында библиографиялық журналистика дүниеге келді. 1772-1789 жылдарда Бакмейстер неміс тілінде шығарған «Русские библиотеки» («Орыс кітапханалары») журналында Ресейде жарияланған кітаптардың тізімі түзелді.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде орыс кітабының библиографиясы бойынша В.С.Сопиков «Опыт русской библиографии»

(«Орыс библиографиясының тәжірибесі») деген еңбегін бес том етіп, 1813-1821 жылдар аралығында жарыққа шығарды. Жүз жыл өткесін, яғни 1904-1908 жылдарда В.Н.Рогожин сол бес кітапты қайтадан бастырды. Бірақ, оның ұтырлы істеген тағы бір жұмысы – әр томға сапалы түсініктер мен көрсеткіштер қосқан.

Сыни библиографиямен қатарлас дерлік мезгілде ұсыныс-библиография дүниеге келді. Ресейде бірінші ұсыныс-библиографияны 1776 жылы Н.Н.Бантыш-Каменский құрастырған. Ол жастарға білім және тәрбие беру мақсатымен білімнің барлық саласында 1755 жылдан бері қарай орыс тілінде жарық көрген нағыз маңызды деген әдебиетті ұсынған. Бантыш-Каменскийдің библиографиялық тізімінде тоғыз жүзге тақау кітап пен журнал мақалалары енген. Ол, әсіресе, тұңғыш рет ғылымдарды классификациялауы және әдебиет нұсқауларының жүйелі беруімен бағалы.

ХҮІІ пен ХІХ ғасырлар аралығында Новиковтың «Опыт исторического словаря о российских писателях» («Орыс жазушылары жөніндегі тарихи сөздік тәжірибесі») деген кітабының дәстүрін жалғастыратын библиографиялық басылымдар қайтадан жандана бастады. 1790-1797 жылдары В.И.Окороков «Словарь исторический в четырех частях» («Төрт бөлімді тарихи сөздік») басылып шықты. 1801-1802 жылдары П.П.Бекетов «Пантеон российских писателей» («Орыс жазушыларының пантеоны») деп аталатын, ХІ-ХҮІІІ ғасырлардағы жиырма жазушылар мен ғалымдардың қысқаша өмір баяндарын төрт дәптер ғып бастырып шығарды. Оны Карамзин жазған болатын.

Осы тұстарда Е.А.Болховитинов өзінің «Новый опыт исторического словаря о российских писателях, природных и чужестранных, умерших и живых» («Өзіміздің және бос елдік бақилық және көзі тірі ресейлік жазушылар жөніндегі тарихи сөздіктің жаңа тәжірибесі») деген еңбегін шығара бастады. Осы сөздіктің жартысы («К» әріпіне дейін) 1805-1806 жылдары «Друг просвещения» журналында жарық көрді. Кейінірек, 1821-1822 жылдары Болховитинов сөздігіндегі библиографияның бір бөлігін «Сын отечества» журналы басты. Сол Болховитиновтің «Словарь российских светских писателей» («Ақсүйек орыс жазушыларының сөздігі») аталатын қолжазбасын 1845 жылы екі том күйінде М.П.Погодин «Москвитян» журналының таңбасымен жарыққа шығарды. В.Г.Анастасевич құрастырған «Список всех российских светских писателей от Рюрика до наших дней» («Рюриков-

тен біздің заманымызға дейінгі ресейлік барлық ақсүйек жазушылардың тізімі») қолжазбасы 1822 жылы «Русский инвалид» журналының «Прибавления» қосымшасында басылды. Ал, 1836 жылы Д.Н.Бантыш-Каменский «Словарь достопамятных людей русской земли» («Орыс жерлерінде аты қалған адамдар сөздігі») кітабын бастырды. Осы жылдары тағы да бірсыпыра библиографиялық дүниелер жарық көрді.

Полевойдың «Московский телеграф» (1825-1834) және Пушкиннің «Современник» (1836 жылы ақын негізін салған) журналдарынан бастап, орыс журналдарындағы сын-библиография бөлімдерінің мерейі үстем бола берді. «Орыс журналдары» деген мақаласында (1839) В.Г.Белинский: «Кез келген журналдың ең маңызды бөлімі – сын және библиография; олар – өздерінің жаны, өмірі деуге болар, өйткені: оның бағыты, күші мен қадір-қасиеті бәрінен бұрын қуатты байқалады» /3, 175 с./, - деген-ді.

1837 жылы жарияланып тұрған барлық басылымдарға ресми түрде библиографиялық тіркеу жүргізілді. Ал, ХІХ ғасырдың екінші жартысында «Новые книги, вышедшие в России» («Ресейде шыққан жаңа кітаптар») (1884 жылдан бастап), «Списки изданий, вышедших в России» («Ресейде шыққан басылымдар тізімі») (1886 жылдан), «Списки книг, вышедших в России» («Ресейде шыққан кітаптар тізімі») (1903 жылдан) секілді бірқатар анықтамалықтар жарық көрді. 1907 жылдан апталық «Книжная летопись» журналы оқырман қолына тиді. Ресми мемлекеттік библиографиямен қоса-қабат библиографиялық басылымдар шығаруға ірі-ірі кітап баспагерлер және кітап саудасымен айналысатын фирмалар да өз үлестерін қосты.

Салалық библиография да өріс ала бастады. Математика, жаратылыстану, медицина, экономика, тарих пен жағырапия, этнография, құқық тағы да басқа салаларда жазылған еңбектердің библиографиялары түзілді.

Солардың арасында Ресейде кітап басу ісі басталғаннан 1816 жылға дейінгі физика-математика ғылымдары бойынша жарық көрген кітаптар мен журналдарды қамтыған В.В.Бобыниннің көп томдық «Русская физико-математическая библиография» («Физика-математикалық Ресей библиографиясы») атты еңбегінің шоқтығы биік тұр.

Орыс библиографиясы тарихында И.А.Рубакиннің «Среди книг» («Кітап ортасында») аталатын кітабының маңызы зор. «Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-

общественных идей» («Ғылыми-философиялық және әдеби-қоғамдық идеялар тарихына қатысты орыс кітап қазынасына шолу тәжірибесі») деген тақырыпша қойылған ол еңбек үш том боп жарық көрген-ді. Оған В.И.Ленин 1914 жылы рецензия жазған. «Автор мен оның бірталай қызметкерлері ерен еңбек сіңірген... Автор шет елдік және қудалауға ұшыраған басылымдарды да қалыс қалдармаған. Беделді ешбір кітапхана Рубакин мырзаның туындысынсыз күн көрмек емес», -делінген онда.

Кеңес Одағы жылдарында библиография ісіне үлкен көңіл бөлінді. Мысалға: 1920 жылғы 30 маусымдағы «РСФСР библиография ісін Мемлекеттік баспаға беру туралы» декрет библиографияның мемлекеттік мәртебесін өсіруге үлкен септігін тигізді. Декрет баспасөз шығармасының барлығын түгелдей күнделікті библиографиялық тіркеуді міндеттеді, кітап палаталары, библиографиялық институттар мен курстер, сондай-ақ, библиографиялық кітаптар мен журнал басылымдарын қадағалауға мүмкіндік

берді, библиографиялық есеп үшін барлық әдебиеттердің заңды түрде кітап палаталарына түсуін қамтамасыз етті.

Сол тұстарда Бүкілодақтық кітап палатасы, әр республикада дербес кітап палаталары қызмет көрсетті. Бүкілодақтық кітап палатасы «Книжная летопись», «Летопись рецензий», «Летопись газетных статей», «Картографическая летопись», «Изолеопись» тәрізді мерзімді басылымдар шығарып тұрды.

Салалық библиография да жаңа қарқынмен дами бастады. КСРО Ғылым академиясы ғылымдардың әр салаларынан библиографиялық көрсеткіштер шығарып тұрды. Олар тек қана Кеңес Одағы жылдарындағы кітап және журналдарды қамтумен шектеліп қалмаған. Кейбір ғылым салалары бойынша 200 жылдан да ертедегі әдебиеттерді де қамтыған. Мәселен: «Математика в изданиях Академии наук 1728-1935», «Химия в изданиях Академии наук 1728-1930», «Работы по физиологии в изданиях Академии наук 1735-1934», «Аннотированный каталог изданий АН СССР 1760-1939» т.б.

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. 352 б.

2. Қазақ совет энциклопедиясы. 2т. – Алматы: Қазақ ССР ҒА Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы, 1973. – 640 б.

3. Белинский В.Г. Полн. Соч. В 13-ти томах. Т.3 – Москва: Художественная литература, 1953. – 642 б.

